

Həsənova Aidə Cavanşir qızı
DİLÇİLİKDƏ DEYKSİS TERMINİNƏ ÜMUMİ YANAŞMA

Deyksis termini antik mənbələrdə mövcud olmuş və həmişə qrammatikanın tərkibində öyrənilmişdir. Eynizamanda dilçilik tarixində də deyksis termininin mükəmməl, düzgün və daha dolğun tərifinin verilməsinə bir sıra dilçilərin və elm adamlarının araşdırmalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur. Nəzərə çatdırılması vacibdir ki, araşdırmanın aparılmasında başlıca məqsəd mövcud olan problemi kökündən həll etmək deyil, deyksis termini üzrə tədqiqatlara dəstək olmaqdır.

Deyksis termini (yunanca “deiktikos”, latınca “demonstrasio”) “göstərmək, nümayiş etdirmək, təyin etmək” mənalarnı ifadə edir. Deyksis danışq aktı zamanı dildə olan ifadələrin və digər işarələrin şəxsə, zamana və məkana görə işlədilməsidir. Eyni zamanda deyksis referenti linqvistik ardıcılıqla təmin etmək yollarından biridir. Söz və ya ifadənin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişirsə, o deyktikdir, məsələn əvəzlilər belələrindəndir.

Eramızın II əsrində qədim yunan filosofu Apollonios Discole bir sıra linqvistik göstəricilərə əsasən kontekstual (anforik) və deyktik (jestli) ifadələrini müqayisə etmişdir. Petit Laruss lüğətinin tərifinə əsasən deyktik funksiya linqvistik element kimi şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ifadə edilir. Bu səbəbdən də o, nitqdən asılı olaraq müəyyən olunur. (7). Dilçilik Ensiklopediyasına görə isə deyksisin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) danışq prosesi zamanı elementlərin jestlər və dil ifadələri ilə göstərilməsi;

2) danışq zamanı nitqin tərkib hissəsi olan sözlərdə yer, şəxs və zaman strukturunun xüsusiyyət və ya funksiyasının göstərilməsi. Bu halda söhbət şəxs, yer və zaman deyksislərindən gedir. Belə ki, mətn daxilindəki deyktik ifadələr bir sıra dil vahidlərində də özünü göstərə bilər (anafora, sitat və s.). Təbii dil bütövlükdə deyktik komponentlərdən ibarət olur.

Dilçilikdə deyksis linqvistik element kimi semantika və praqmatika ilə birlikdə öyrənilir. (1, 190). Deyksis probleminə XX əsrin II yarısından etibarən Avropa dillərində aktuallıq qazanmışdır. Alman dilçisi K. Bruqman öz araşdırmalarında deyksis anlayışını geniş tədqiq etmişdir. O, birbaşa vəziyyətə uyğun müraciət etmək imkanına malik olan işarə əvəzliləridə daxil olmaqla əvəzliləri, bəzi zaman və məkan bildirən zərfləri deyktiklər adlandırır və “*mən/sən/bu*” deyksisindən danışır. Anlayış əvvəlcə alman dilçilərindən K. Büler, daha sonra isə Ş. Balli tərəfindən “Ümumi dilçilik və Fransız dilçiliyi” əsərində qəbul edilmişdir. Sonralar Ç. S. Pirs “indeks”, O. Espersen isə “şiflər” anlayışını deyksis anlayışı ilə eyniləşdirmişlər. Fransız dilində deyksis haqqında linqvistik düşüncənin ortaya çıxmasında E. Benvenistin həlledici rolu var. “Əvəzlilərin təbiəti” (1966) və “Nitqin formal aparatı” (1970) əsərlərində E. Benvenist əslində dilçilik elmlərində linqvistik təsvirlərin yenilənməsinin vacibliyini vurğulayır. O, F. de Sössür yanaşmasının bir hissəsi kimi vahid sistemli xarakteri strukturlaşdırılmış bütövlükdə (bir dil) açıqlamağa çalışarkən ancaq bir alt sistemi düşünməyi təklif edir, həmin alt sistemlərin fonoloji, morfoloji və ya sintaktik sistemlər kimi təsvir olunan paradigmalara qarşıdırılmamasını vurğulayır. E. Benvenist qeyd edir ki, dillər transversal şəkildə tamamilə fərqli bir səviyyədə, ünsiyyət, danışq səviyyəsində yaranır. Müəllifin sözləri ilə, danışqdilin fərdi istifadəsi ilə işlənməsinə deyilir. (2, 12). E. Benvenist, “mən, burada və indi” deyktiklərinə fransız dilinin bütün reallığının təşkil olunduğu bir sistemin komponenti kimi baxır. Daha sonra o, bu xüsusi birləşmələrin “təlimatverici” xarakterini vurğulayır. Bu deyktiklər nitq fəaliyyətini bütövün təsviri və ya konseptual məzmun ilə vasitəçilik etmədən dərhal kontekstdə referenti tapmağa dəvət edir. (2, 15).

Dilçilikdə tədqiqatçılar arasında “anafora” və “deyksis” anlayışlarının tərifləri haqqında fikir ayrılığı mövcud idi. Bəziləri onları bir-birindən ayırır, digərləri isə birincini ikinciyə daxil edirdilər: 1) Deyksisdən fərqli olan **anafora** məzmununda digər elementlər ilə əlaqəni nəzərdə tutmur. Məsələn, “Bu pişik indi əziləcək” cümləsindəki “bu” işarə əvəzliyi bizə əvvəlcədən haqqında məlumat verilməyən hər hansı bir pişiyi asanlıqla təyin etməyə imkan verir. Bu halda işarə əvəzliyi deyktik vəzifəni yerinə yetirir və o, sözügedən və ya əlçatan vəziyyətdə olan bir istinadı təyin edir. Müəyyənləşdirməni asanlaşdırmaq məqsədilə, hər hansı bir jest, üz ifadəsi və ya hərəkət ilə müşayiət oluna bilər. Lakin “Bir it gördüm. O it əzildi” cümləsində işarə əvəzliyi anforik funksiya daşıyır, çünki əvvəl qeyd edilmiş bir yönləndirməni (it) göstərir.

2) Belə bir nümunədən nəzərdə keçirək: “Mən bugünkü kimi istəyirəm” cümləsindəki “Mən” mübtədanın olmasını və hökmün açıq-aydın “mən” tərəfindən ifadə edildiyini göstərir. “Mən”-dən fərqli olaraq “bu” deyktik determinantı işarə jestini (bir çox gödəkçələr arasında barmağımla işarə etdiyim *bu* gödəkçə) tələbedir. “Bax ona” nümunəsində işlənmə əvəzlik də deyktik funksiyanı daşıyır (yənə də hər şey cümlənin deyildiyi kontekstdən asılıdır).

G. Kleyberin sözlərinə görə, anafora və deyksisin fərqləndirilməsi kriteriyası dedikdə söhbət referentin müəyyənləşdirilməsi məsələsindən deyil, referenti müəyyən etmək yollarından gedir: beləliklə, referent yalnız kontekst və ya danışq anının baş verdiyi yer vasitəsi ilə aşkar oluna bilər. (3, 3-18).

Deyksisin növləri haqqında da dilçilər bir sıra tədqiqatlar aparmış və müəyyən nəticəyə gəlmişlər. Deyksisdən ən çox təsirlənən kateqoriyalar əsasən şəxs, məkan və zaman anlayışlarıdır. Charles J. Fillmore bunu deyksisin “əsas qrammatik növləri” adlandırır. (6, 35). Həmçinin ifadə və ya mətn (söhbətin bir hissəsinə istinadən), eləcə də, sosial deyksis (sən/siz fərqi daxil olmaqla, həmsöhbətin sosial vəziyyətini nəzərə alaraq) kimi kateqoriyalara da rast gəlmək olar. Deyksisin istifadəsinin iki növünü fərqləndirmək lazımdır: deyksisin mövcud olması və ya olmaması. Mövcud deyksis dərhal vəziyyətdən istifadə edir. Məsələn, “Paul, götür bu kitabı!”. Deyksisin olmaması dolaylı situasiya ifadələrində aşkar olunur:

- dolayısı ilə dəlalət edən istinad; danışan əsl referentə müraciət etmək üçün bəyanat vəziyyətində olan obyektə müraciət edir. Məsələn, “Bu sürücü yaman tələsir” cümləsində məruzəçi avtomobili real obyektə təminatlıdır və avtomobilin uyğunsuz istiqamətdə park halında olduğunu iddia edərək sürücü haqqında fikir yürüdür.

- dolayı jestləri olmayan işarə istinadı. Məsələn, “Bu qatar həmişə gecikir” ifadəsibir stansiyanın platformasındahəmsöhbət kimi eyni qatara gözləyən natiq tərəfindən əvvəlcədən qeyd edilmədən səslənir.
- ümumi istinad; bu istinad ya işarə(Mənə bu kitabı ver!), ya daşəxs əvəzliyidir (Ehtiyatlı olun, onlar təhlükəlidir!).
- müəyyənləşdirilmiş istinad (daha geniş vəziyyət); istinadın müəyyən edilməsi vəziyyətin təsisədi elementlərini nəzərə alaraq əldə edilir. Məsələn, "Prezident Şirakdigər dövlət başçısına etirazedir".Burada “dövlət başçısı” referentini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bəyanatın elan olduğu ölkəni bilmək vacibdir.
- mövcud olmayan istinadı hədəfləmək üçün “O”əvəzliyinin təyinolunan söz olmadan istifadəsi. “O, indi gəlir!” cümləsi katibətərəfindən həkimin adı çəkilmədən onu gözləyən xəstəyə elan edilmişdir.

Deyktik ifadələr anlayışına gəldikdə isə yazılı və şifahi şərhə deyktiklər müəyyən bir ünsiyyət vəziyyətinə aid olan istinadın xüsusi şərtlərini müəyyən edən sözlər və ifadələrdir. Deyktikin referenti (sözün reallıq elementi) yalnız ünsiyyət prosesində iştirak edən həmsöhbətlərlə müəyyən edilə bilər.

Deyktiklər “qəliblər” və “indeksli simvollar” adlana bilərlər. Bu üç termin tamamilə üst-üstə düşür.Onlardan fərqli olaraq deyktiklərdilin refleksiv işlənməsini (onların kodlu mənası ifadələrdəki istifadələrinə əsasən müəyyənləşir)ifadə edir.

Deyktiklər aşağıdakılarla təyin olunurlar:

- kommunikativ vəziyyətə cəlb olunan həmsöhbətlər: verici (lər)/alıcı(lar), göndərən (lər)/alan (lar), əvəzlilər, 1-ci və 2-ci şəxs və mənsubiyyət əvəzliləri, şəxsləri təyin edən adlar;
- məruzəçi tərəfindən göstərilən şəxslər və əşyalar: işarə əvəzliləri;
- kommunikasiya vəziyyətinin məkan və zaman koordinatorları: yer və zaman zərfləri.

Deyksis ilə əlaqəli bu dil vahidlərini qeyd etmək olar:

- isimlərin əvəzləyiciləri (Ona bax!);
- determinantlar və işarə əvəzliləri (Mənə bu kitabı ver);
- yer və zaman zərfləri (Buraya gəl! Bu gün nə gözəl hava var!).

Deyksisin digər mümkün mənası mətnin, söyləmin daxili qaydalar toplusu, həmçinin hekayə və dialoqun vaxtı, bəyanatın yerini təşkil edir. Bu elementlər tərcümədə vacibdir, çünki onlar sözügedən mətnin təsvirinin daha yaxşı başa düşülməsi üçün qiymətli elementlərdir. Müəyyən bir kontekstdə “şəxs” deyksisindən, yəni şəxsin cinsiyyəti, yaşayış yeri və yaşadığı dövr haqqında danışa bilərik.

Beləliklə, deyksislər dil sisteminin bütün səviyyələrindəümumi kateqoriya xüsusiyyətinə malikdir. Ənənəvi olaraq dilçilik elmində şəxs və işarə, zaman və məkan anlayışı bildiren zərfləri deyktik elementlərə aid etmişlər. Deyktik vahidlər dilin universal elementləridir. Ona görə ki, dilin bu vahidləri mövcud situasiyadakı hadisə və predmetləri işarə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dilçilik Ensiklopediyası I cild, Bakı,Mütərcim, 2006, s. 524, səh.190
2. BENVENISTE E. (1970), « L'appareil formel de l'énonciation », *Langages* 17, 12-18.
3. KLEIBER, Georges, 1991 : “Anaphore-Deixis : où en sommes-nous ?” in *Information 105 Grammaticale* n° 51, 3 -18.
4. KLEIBER G. (1997), « Sens, référence et existence : que faire de l'extra-linguistique ? », *Langages* 127, 9-37.
5. MAINGUENEAU, Dominique, 1991, L'énonciation en linguistique française, Paris, Hachette Université, collection : Langue, Linguistique, Communication.
6. Fillmore, Charles J. (1971) *Lectures on Deixis*, CSLI Publications (rééd. 1997).
7. <https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/d%C3%A9ictique/40963>

Açar sözlər : dilçilik, deyksis, anafora, əvəzlik, zaman, məkan, deyktik

XÜLASƏ

Bu məqalədə deyksisin araşdırılma tarixi haqqında qısa məlumat verilir, onun tərifləri vəsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Dil sisteminin bütün səviyyələrində ümumi kateqoriya xüsusiyyətinə malik olan deyksislər şifahi və yazılı nitqin ifadə formalarının tədqiqi üçün vacibdir. Məqalədə deyksisin istifadəsinin iki növü fərqləndirilir və deyktik ifadələrin anafora ilə müqayisəsi aparılır.

Eyni zamanda məqalədə şəxs və işarə, məkan və zaman deyktik ifadələri konkret cümlə nümunələri ilə izah edilir.

SUMMARY

This article provides a brief overview of the history of the deixis, its definitions and key features. Deictic expressions are important for the study of verbal and written expression forms in all levels of language system. The article identifies two types of usage of deictic expressions and compares them with anaphora.

In addition, the article describes personal, demonstrative deictic expression, as well as the use of deixis denoting place and time are explained with specific sentence examples.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлен краткий обзор истории дейксиса, его определения и ключевые особенности. Дейктические выражения важны для изучения словесных и письменных форм выражения на всех уровнях языковой системы. В статье определяются два типа использования дейксиса и ведется сравнение дейктических выражений с анафорой.

Кроме этого, в статье подробно описываются личные и указательные, пространственные и временные дейктические выражения, объясняются примерами конкретных предложений.

Elmi rəhbər - f.f.d. b/m. Vəfa Quliyeva